De Statenvertaling: ‘een nieuwe oversettinge’?

Dirk-Jan de Kooter

Al in de jaren 1930 werd geconstateerd dat de Statenvertaling veel minder vernieuwend was dan lange tijd was gedacht. Wie een systematische steekproef neemt, ziet dat dit een terechte constatering is. Tachtig procent van het Nieuwe Testament uit de Statenvertaling is te herleiden tot de Deux-Aesbijbel, een gezaghebbende zestiende-eeuwse bijbelvertaling. Dat roept de vraag op waarom de Statenvertalers kennelijk niet origineel wilden zijn. Dit artikel gaat in op deze kwestie op basis van het recente proefschrift van de auteur.

Portret van Jacobus Rolandus door Cornelis van der Voort, 1632 (Foto: © Rijksmuseum)

In 1618, dit jaar 400 jaar geleden, besloot de Synode van Dordrecht dat er een nieuwe bijbelvertaling moest komen. In 1637 was deze klaar: de bekende 'Statenvertaling'. Maar echt nieuw was deze vertaling allerminst. Wat was dan wél het doel van de vertalers?

In 1937 constateerde de vrijzinnige theoloog Sevenster al dat de tekst van de Statenvertaling (SV) van 1637 een weinig vernieuwende inslag had.[1] In vele woorden en zinnen zag hij overeenkomsten met de tekst van eerdere bijbelvertalingen. Wanneer een grote systematische steekproef genomen wordt, blijkt hoe treffend zijn conclusie was. Als we kijken naar het Nieuwe Testament van de SV is tachtig procent van de woorden daarin te herleiden tot de Deux-Aesbijbel. Zie voor een illustratie hiervan de passage uit Matteüs 26 in het kader op pagina 30.
De Deux-Aesbijbel was voor de toenmalige gereformeerden de gezaghebbende zestiende-eeuwse bijbelvertaling.[2] Het feit dat er in de SV zo veel overeenkomsten zijn aan te wijzen met deze vertaling, doet de vraag rijzen wat de Statenvertalers dreef. Met hun studie van de grondtekst hadden zij zich toch wel meer afwijkingen van de standaard kunnen veroorloven? Deze vraag bespreek ik aan de hand van mijn recent verschenen proefschrift *In de studeervertrekken van de Statenvertalers*.[3]

Synode van Dordrecht
Het besluit om 'een nieuwe oversettinge' te vervaardigen, werd genomen op de Synode van Dordrecht (1618-1619).[4] Bij deze kerkvergadering werd gestreefd naar standaardisatie van de tekst van de heilige Schrift. In de Nederlanden bestond immers een grote verscheidenheid aan bijbelvertalingen. Naast de Deux-Aesbijbel werd bijvoorbeeld de Liesveltbijbel nog steeds gedrukt. Anders dan in Engeland was er bovendien geen bijbelvertaling beschikbaar die door de kerk en de staat gesanctioneerd was. Naast het werk van Dyrkinus, de opsteller van het Nieuwe Testament van de Deux-Aesbijbel, bestonden dus initiatieven van andere vertalers. Om één geaccepteerde bijbelvertaling te realiseren, wezen de synodeleden drie vertalers aan voor het Nieuwe Testament. Aan hen werd voorgeschreven dat zij niet al te vernieuwend te werk mochten gaan. Zeker bij het Nieuwe Testament viel volgens de synodeleden weinig te verbeteren ten opzichte van de Deux-Aesbijbel. Dyrkinus had zijn vertaling immers al op de grondtekst gebaseerd. En daarbij vormde zijn werk een duidelijke verbetering ten opzichte van het werk van Utenhove, wiens letterlijke vertaling in ongenade was gevallen door neologismen als *aver*.[5] Voor de Statenvertalers was er dus alle reden om bij de bestaande tekst van de Deux-Aesbijbel aan te sluiten.

Rolandus' eerste vertaling
Toen Jacobus Rolandus ongeveer tien jaar later aan de slag ging als

Statenvertaler, wist hij wat hem te doen stond. Hij was door zijn ambtsbroeders verkozen vanwege zijn hoedanigheid als vooraanstaand predikant te Amsterdam. Hoge geleerden genoten namelijk niet de voorkeur van de synodeleden. Wanneer hun geleerdheid in de vertaling zou doorklinken, kon dat afstand scheppen tot het eenvoudige en nog veelal ongeletterde publiek in de Nederlanden. Een dominee als Rolandus was daarom in de ogen van de gereformeerde voormannen de aangewezen man om de nieuwe standaardversie van de Bijbel te vervaardigen. Bovendien was Rolandus een zeer gedreven vertaler, die al een eigen vertaling was gaan opstellen in zijn weinige vrije tijd.[6] Bij het vertaalproject werd hij dan ook de vertaler die de eerste proefversie opstelde. Steeds weer keek hij daarbij in de Deux-Aesbijbel, die hij vele malen volgde. Hij was namelijk bijna vergroeid met de Deux-Aesbijbel. Zijn geboortejaar 1562 viel zelfs samen met het jaar van de eerste uitgave van deze bijbelvertaling. In zijn eerste vertaling klonken de klanken van de Deux-Aesbijbel ook telkens door.

Steeds weer keek Rolandus in de Deux-Aesbijbel.

Anders dan tot nu toe werd aangenomen, was Rolandus de enige die deze pioniersarbeid voor het Nieuwe Testament heeft verricht. Volgens eerdere historische studies stelde elk van de drie vertalers van het Nieuwe Testament een individuele vertaling op, die vervolgens in gezamenlijk beraad tot één tekst gesmeed werd.[7] Van zo'n werkwijze, die sterk doet denken aan het verhaal van de totstandkoming van de Septuaginta,[8] was echter geen sprake. Op grond van mijn studie in de conceptversies van de Statenvertalers heb ik kunnen aantonen dat de vertalers heel anders te werk gingen. Ze maakten niet ieder een eigen versie, maar gingen juist successievelijk het Nieuwe Testament door. Rolandus begon met zijn eerste vertaling, waarna zijn collega's Walaeus en Hommius hem achtereenvolgens controleerden.

Controlemechanismen

Van begin 1628 tot halverwege 1629 werd de eerste vertaling opgesteld, die Walaeus op vertaalkundig vlak controleerde. Bij deze controle vormde de Deux-Aesbijbel opnieuw de leidraad. Wanneer Rolandus sterk van deze vertrouwde bijbelvertaling afweek, noteerde Walaeus de vertaaloptie van de Deux-Aesbijbel als alternatief. En wanneer Rolandus vasthield aan de traditie, zag Walaeus juist vaak ruimte voor vernieuwing. In de eerste vertaalfase stond dan ook steeds de vraag centraal of de Deux-Aesbijbel al dan niet vernieuwd moest worden. Daarom werd deze bestaande bijbelvertaling

Pagina van Genesis 3 uit de Deux-Aesbijbel, Delft 1538. Met landkaart van de tuin van Eden met de Eufraat, de Tigris, de Pison en de Gichon uit Genesis 2:10-14.
(Foto: © NBG/Sandra Haverman)

telkens naast de grondtekst gelegd om vertaalalternatieven te noteren.
Halverwege 1629 begon een nieuwe fase in het vertaalproces. Er moesten annotaties opgesteld worden en keuzes worden gemaakt: uit de veelheid aan vertaalopties uit de eerste vertaalfase moest zo één tekst worden gedestilleerd. Nogmaals werd dus het hele Nieuwe Testament uitgeschreven. Een groot deel van deze taak heeft Walaeus op zich genomen. Uit mijn studie is – onder meer op basis van het woordgebruik in de vertaling – gebleken dat de Statenvertalers die verantwoordelijk waren voor het Oude Testament hem bij het boek Openbaring te hulp zijn gekomen, waarschijnlijk omdat Walaeus in tijdnoot dreigde te komen. Deze collega's waren nog sterker dan Walaeus geneigd om in Openbaring de tekst van de Deux-Aesbijbel te volgen.
Nadat de annotaties opgesteld waren, ging Hommius' hand over de tekst om het gebruik van het Nederlands te controleren. Uiteindelijk bracht een achttal revisoren de laatste correcties aan. Hun invloed was gering, maar ook zij deden geregeld voorstellen om terug te keren naar de tekst van de Deux-Aesbijbel.
Op deze manier werd het voorschrift van de Synode van Dordrecht in praktijk gebracht. Daar was immers gesteld dat het werk van de eerste vertaler door een tweede vertaler vergeleken moest worden met de bestaande bijbelvertalingen. De derde vertaler moest de tekst qua gebruik van het Nederlands corrigeren. Daarna dienden revisoren een controle uit te voeren die een goed onthaal van de 'nieuwe oversettinge' in de Nederlanden veilig moest stellen. Dergelijke controlemechanismen legden al te grote vernieuwingsdrang aan banden.

Conclusie
Voor het geringe verschil tussen de vertaling van de Deux-Aesbijbel en de tekst van de SV zijn ruwweg drie oorzaken aan te wijzen. In de eerste plaats waren er voorschriften van de Synode van Dordrecht, die grote tekstvernieuwing tegenhielden, om zo de acceptatie van de SV te bevorderen. Verder was Rolandus als dominee en vertaler zeer vertrouwd met de woorden van de Deux-Aesbijbel uit 1562. Ten slotte voorkwamen vele controlesessies te grote afwijkingen van deze gezaghebbende bijbelvertaling, zodat de bewoording van de Deux-Aesbijbel op vele plaatsen in de SV doorklinkt. De SV heeft een unieke rol gespeeld in de Nederlandse geschiedenis, maar deze vertaling was dus beslist veel minder origineel dan vaak wordt gedacht. ■

Dr. D.J. de Kooter promoveerde als historicus aan de Vrije Universiteit op de totstandkoming van het Nieuwe Testament van de Statenvertaling. Hij is als onderzoeker verbonden aan het Meertens Instituut.

NOTEN

1 G. Sevenster, 'De Statenvertaling en hare kantteekeningen' in: *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 29 (1936), 263-306, 271.

2 D.J. de Kooter, *In de studeervertrekken van de Statenvertalers. Het inwendige wordingsproces van het Nieuwe Testament van de Statenvertaling,* 2017 s.l., 328-331.

3 Zie noot 2.

4 Zie de achtste zitting uit de Acta van de Synode van Dordrecht.

5 Utenhove gebruikte het neologisme *aver* als weergave van het Griekse woordje *de* ('maar').

6 C. Harline, *Jacobs vlucht. Een familiesaga uit de Gouden Eeuw,* Nijmegen 2016, 12-13.

7 N. Hinlopen, *Historie van de Nederlandsche overzettinge des Bybels,* Leiden 1777, 111; C.C. de Bruin, *De Statenbijbel en zijn voorgangers,* Leiden 1937, 288.

8 Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227-229; Autographa, Utrechts Archief, inv.nr. 1401.140.

Vergelijking Deux-Aesbijbel 1562 (eerste druk) en Statenvertaling 1637 (eerste druk)

Matteüs 26:36-49

Deux-Aesbijbel 1562

36 Doe ginck Iesus met hen in een plaetse ghenaemt Gethsemane, ende seyde tot syne Discipulen: Sitt hier, tot dat ick gae, ende bidde daer. 37 Ende tot hem ghenomen hebbende Petrum ende de twee sonen Zebedei, begonst hy droeuich ende weemoedich te worden. 38 Doe seyde hy tot hen: Mijn ziele is bedroeft totter doot: blijft hier, ende waeckt met my. 39 Ende een weynich voortgegaen, viel hy op zijn aensichte, biddende ende segghende: Mijn Vader, in dient moghelick is, laet desen drincbeker van my gaen, nochtans niet ghelijck ick wil, maer ghelijck du wilt. 40 Ende hy quam tot de Discipulen, ende vantse slapende, ende seyde tot Petrum: En kondt ghy dan niet een vre met my waken? 41 Waect ende bidt, op dat ghy niet in versoeckinghe en koemt: Want de Gheest is ghewillich, maer het vleesch is kranck. 42 Wederom ginck hy andermael henen, ende badt, segghende: Mijn Vader, in dien het niet mogelic en is dat desen drincbeker van my gae, ten zy dat ick hem drincke, dynen wille geschie.

Statenvertaling 1637

36 Doe ginck Iesus met haer in een plaetse genaemt Gethsemane, ende seyde tot de discipelen, Sit hier neder tot dat ick henen gae, ende aldaer sal gebeden hebben. 37 Ende met hem nemende Petrum, ende de twee sonen Zebedei, begon hy droevich ende seer beangst te worden. 38 Doe seyde hy tot haer, Mijne ziele is geheel bedroeft tot der doot toe: blijft hier ende waeckt met my. 39 Ende een weynich voort gegaen zijnde, viel hy op sijn aengesicht, biddende ende seggende, Mijn Vader, indien't mogelick is, laet dese drinckbeker van my voorby gaen: Doch niet gelijck ick wil, maer gelijck ghy [wilt]. 40 Ende hy quam tot de discipelen, ende vondse slapende, ende seyde tot Petrum, En condt ghy dan niet een uyre met my waecken? 41 Waeckt ende bidt, op dat ghy niet in versoeckinge en comt: de geest is wel gewillich, maer het vleesch is swack. 42 Wederom ten tweeden mael henen gaende badt hy, seggende, Mijn Vader, indien dese drinckbeker van my niet voorby en can gaen, ten zy dat ick hem drincke, uwen wille geschiede. 43

>>

	Deux-Aesbijbel 1562	*Statenvertaling 1637*
>>	[43] Ende hy quam weder, ende vantse wederom slapende: want hare ooghen waren beswaert. [44] Ende hy lietse, ende ginck wederom henen, ende badt ten derdenmale, seggende de selue woorden. [45] Doe quam Iesus tot syne Discipulen, ende seyde tot hen: Slaept nu, ende rustet, Siet, de vre is na by, dat de Sone des menschen sal ouergheleuert worden in de handen der sondaren. [46] Staet op, laet ons gaen, Siet, hy is na by die my verraedt. [47] Ende als hy noch sprack, Siet daer, Iudas een vanden twaeluen, quam, ende met hem een groote schare met sweerden ende stocken, van de Ouerpriesteren ende Ouderlinghen des volcx. [48] Ende die hem verriet, hadde haer een teecken ghegheuen, ende geseyt: Dien ick kussen sal, die ist, grijpt hem. [49] Ende terstont komende tot Iesum, seyde hy: Weest ghegroet Rabbi, ende kuste hem. [50] Ende Iesus seyde tot hem: Vrient, waer toe bistu hier gekomen? Doe quamen sy, ende sloegen de handen aen Iesum, ende namen hem geuangen.	Ende comende [*by haer*] vondt hyse wederom slapende: want hare oogen waren beswaert. [44] Ende haer latende ginck hy wederom henen, ende badt ten derdenmael, seggende de selve woorden. [45] Doe quam hy tot sijne discipelen, ende seyde tot haer, Slaept [*nu*] voort, ende rustet: Siet de uyre is na by gecomen, ende de Sone des menschen wort overgelevert inde handen der sondaren. [46] Staet op, laet ons gaen, siet, hy is na by die my verraet. [47] Ende als hy noch sprack, siet, Iudas een van de twaelve quam, ende met hem een groote schare, met sweerden ende stocken, [gesonden] van de Overpriesteren ende Ouderlingen des volcks. [48] Ende die hem verriet, hadde haer een teecken gegeven, seggende, Dien ick sal kussen, de selve is't, grijpt hem. [49] Ende terstont comende tot Iesum, seyde hy, Weest gegroet Rabbi: ende hy kuste hem. [50] Maer Iesus seyde tot hem, Vriendt waer toe zijt ghy hier? Doe quamen sy toe, ende sloegen de handen aen Iesum. ende greepen hem.

De taalmythe rond de Statenvertaling

Hans Beelen en Nicoline van der Sijs

Was de Statenvertaling uit 1637 bepalend voor de vorming van het Standaardnederlands? Velen nemen dat tot in onze tijd voor waar aan. Toch is uit onderzoek al geruime tijd bekend dat de Statenvertaling geen invloed op de spelling van het Nederlands heeft gehad en nauwelijks op de grammatica. Alleen daar waar de Statenvertalers met hun tijd meegingen, bleven hun keuzes bewaard. Dit artikel belicht de oorsprong en de hardnekkigheid van deze mythe.

Deux-Aesbijbel uit 1608 uit de collectie van het NBG voorzien van een groenfluwelen, met goud bestikte omslag en een draagkoord om de bijbel mee te nemen naar de kerk. (Foto: © NBG/Sandra Haverman)

Een populaire gedachte is, dat de Statenvertaling grote invloed heeft uitgeoefend op de vorming van het Standaardnederlands. Waar komt die misvatting vandaan, waarom is zij zo hardnekkig – en hoe zit het dan wél met het Nederlands van deze vertaling?

Vierhonderd jaar geleden, in 1618, verleende de Synode van Dordrecht de opdracht tot het maken van een Nederlandse bijbelvertaling. Na decennia van voorbereiding zag de officiële bijbelvertaling in 1637 het licht, 'Door last der Hoogh-Mog: Heeren Staten Generael vande Vereenighde Nederlanden'. Van tijdgenoten kreeg de Statenvertaling (SV) veel lof, omdat zij was gebaseerd op de oorspronkelijke brontalen. Toch was er van meet af aan ook kritiek. De dichter Jacob Westerbaen klaagde in de voorrede van zijn psalmberijming uit 1655 dat de vertaling te letterlijk was: 'Al sijn de woorden aldaer duytsch [= Nederlands] so valt even-wel de sin der selver op veele plaetsen duyster, om dat het Hebreeusch-duytsch is, of verduytscht Hebreeusch.' Ook werd opgemerkt dat de spelling onregelmatig was. In de tweede druk, uit 1657, werd dat laatste verholpen. Tegenwoordig wordt veelal aangenomen dat de SV grote invloed heeft uitgeoefend op de vorming van het Standaardnederlands. Dit is echter een mythe. Uit onderzoek is al geruime tijd bekend dat de SV geen invloed op de spelling van het Nederlands heeft gehad en nauwelijks op de grammatica: alleen in de gevallen dat de Statenvertalers met hun tijd meegingen, bleven hun keuzes bewaard. Bijvoorbeeld in het verschil tussen *mij* als persoonlijk voornaamwoord en *mijn* als bezittelijk voornaamwoord. Meestal echter kozen de Statenvertalers voor verouderde vormen: zo gebruikten ze *haer* als bezittelijk voornaamwoord meervoud voor alle geslachten, terwijl tijdgenoten al een verschil maakten tussen *haar* en *hun* – zoals wij nog steeds doen.[1]

Mythevorming

Wanneer is de mythe dat de SV aan de bron ligt van het Standaardnederlands eigenlijk ontstaan? In de zeventiende en achttiende eeuw bestond dat idee nog niet. Slechts één taalkundige pleitte er in die tijd voor om de SV als voorbeeld voor de algemene schrijftaal te nemen, namelijk Adriaen Verwer. Terwijl tijdgenoten de regels van het Nederlands wilden halen uit de taal van Vondel en Hooft, meende Verwer in zijn *Linguae Belgicae Idea Grammatica* (Schets van de Nederlandse grammatica) uit 1707 dat het taalgebruik van de SV moest worden nagevolgd, omdat alleen de overheid kon bepalen hoe de standaardtaal eruit behoorde te zien, en de overheid had de Statenbijbel geautoriseerd. Zijn ideeën vonden echter geen navolging.

Het dagelijkse taalgebruik veranderde ondertussen steeds meer, waardoor de kloof met de bijbeltaal van de SV nog groter werd. Vanaf het midden van de achttiende eeuw werd de roep om een nieuwe versie van de

SV steeds luider. In 1755 verscheen een uitgave waarin de Godsnaam in het Oude Testament met 'Jehovah' werd weergegeven in plaats van met 'HEERE'. In het 'Voorbericht' van deze vertaling wordt gesteld 'dat men de spelling, woordvoeging en spreekwyzen van het Nederduitsch [...] naar de taalkunde van de beroemste beschaavers van de Nederduitsche taale, als Hooft, Vondel, Vollenhove [...] en anderen, gerigt heeft'. Een bewijs temeer dat de tekst van de SV al verouderd was. In de Jehova-bijbel werden onder andere 'ende' en 'doe' vervangen door 'en' en 'toen'.[2]

Negentiende-eeuwse taalkundigen begonnen de Statenvertaling te roemen.

Nadat in 1796 de scheiding van kerk en staat was uitgesproken, zagen de uitgevers onmiddellijk de kans schoon om de tekst van de SV te moderniseren. Tegelijk kwam in deze 'Franse tijd' de natievorming van Nederland op gang. Door de vrijheid van religie kwam er een einde aan de vroeger vanzelfsprekende dominantie van het protestantse volksdeel. In deze tijd begonnen negentiende-eeuwse, veelal protestantse taalkundigen de Statenvertalers te roemen als 'zeer kundig en naauwkeurig in onze tale geweest te zijn' (aldus Annaeus Ypeij in 1812). Historici als Fruin en Groen van Prinsterer gingen de Opstand en Willem van Oranje gebruiken om de geschiedenis van ons land te beschrijven als de succesvolle geboorte van een protestantse natie. In dit intellectuele klimaat kwam het goed uit om de SV, meer nog dan het werk van schrijvers als Cats en Vondel, uit te roepen tot hét nationale taalmonument van de verheerlijkte Gouden Eeuw. In 1872 schreef de Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen een prijsvraag uit naar 'Opgave en toelichting van spreuken of gezegden in de volkstaal, aan den Bijbel ontleend'. Hierop kwamen maar liefst zes inzendingen. In de omvangrijkste, van de hand van dominee C.F. Zeeman, werd gesteld: 'De Bijbel [krijgt] toch eerst na de Hervorming en vooral na de invoering der Staten-vertaling in 1637, voor onze Nederlandsche taal zijne groote beteekenis.' Gemakshalve zag Zeeman over het hoofd dat heel veel bijbelse uitdrukkingen al bekend waren vóór 1637. Maar de toon was gezet, en zo werd de SV in de negentiende eeuw geframed als grondlegger van het Standaardnederlands. Dit idee werd verder verbreid via de eerste overzichtsgeschiedenissen van de Nederlandse taal, die vanaf eind negentiende eeuw voor een algemeen publiek verschenen. Zo stelde de taalkundige J. Verdam in zijn *Geschiedenis der Nederlandsche taal* uit 1890 onder andere: 'De meeste verschillen, welke zij [de SV] heeft ingevoerd, zijn tot heden blijven bestaan.'

Hardnekkig misverstand

Hoewel de meeste taalkundigen zich later genuanceerd over de kwestie hebben geuit, won de mythe van de invloedrijke SV in de twintigste eeuw verder terrein door verkorte weergaves in journalistieke en populariserende media en op internet. Een voorbeeld is het succesvolle *Het verhaal van een taal* uit 1993: in het boek zelf wordt de invloed genuanceerd beschreven, maar op de achterflap schrijft de uitgever over 'het boek dat de Nederlandse taal het diepst heeft beïnvloed: de Statenbijbel'. In de lessen bij de officiële *Canon van Nederland* wordt het wetenschappelijk achterhaalde werk van Zeeman nog steeds als bron voor de vermeende lexicale invloed van de SV genoemd, terwijl onderzoek allang heeft aangetoond dat de meeste uitdrukkingen ofwel ouder zijn dan de SV, of niet letterlijk op de Bijbel teruggaan. In 2004 riepen de lezers van het blad *Onze Taal* de Statenvertalers uit tot de meest invloedrijke taalgebruikers ooit. En de populaire Wikipedia beweert tot de dag van vandaag: 'De taal van de Statenbijbel vormt de grondslag voor het Standaardnederlands.' Het is duidelijk: mythes kunnen heel hardnekkig zijn. ■

Drs. H. Beelen is werkzaam als neerlandicus aan de Universiteit Oldenburg (Duitsland). Hij was samen met anderen betrokken bij de digitale uitgave van tien vroegmoderne bijbelvertalingen, waaronder de Statenvertaling van 1637 en 1657.

Prof. dr. N. van der Sijs is hoogleraar historische taalkunde van het Nederlands in de digitale wereld aan de Radboud Universiteit en senior onderzoeker bij het Meertens Instituut.

NOTEN

1 Zie bv. Nicoline van der Sijs, 'De invloed van de Statenvertaling op de vorming van de Nederlandse standaardtaal' in: Nicoline van der Sijs, *Leeg en ijdel. De invloed van de bijbel op het Nederlands,* Den Haag 1994, 39-58.

2 Zie Anne Jaap van den Berg & Mathieu Knops, 'De merkwaardige drukgeschiedenis van de Jehovabijbels (1755-1762)' in: *Met Andere Woorden* 30/4 (december 2011), 3-15.